

ĒDIENS KĀ SOCIĀLO PĀRMAIŅU LIECINIEKS DZĪVESSTĀSTOS UN JAUNĀKAJĀ LATVIEŠU PROZĀ (20. GADSIMTA 80./90. GADU MIJA)

Ieva Kalniņa, *Dr. philol.*, LU Humanitāro zinātņu fakultātes (HZF) Latvistikas un baltistikas nodaļas vadītāja, profesore. Pētnieciskās intereses iekļauj gastropoētiku, vēsturisko romānu, latviešu literatūras vēsturi (1920–1956), jaunāko prozu. Pētniecības projekta vadītāja un vadošā pētniece Latvijas Zinātnes padomes projektā *Nacionālā identitāte: gastropoētiskais aspekts. Vēsturiskais, starpnacionālais un starpdisciplinārais konteksts*.

Elina Kursīte, *Mg. soc.*, LU HZF zinātniskā asistente. Pētnieciskās intereses ietver 20. gadsimta 80.–90. gadu gastronomisko kodu Latvijā, fotogrāfiju, mutvārdu vēsturi, etnogrāfiju, mazos skrajciemus, sociālantropoloģiju. Darbojas projektā *Nacionālā identitāte: gastropoētiskais aspekts. Vēsturiskais, starpnacionālais un starpdisciplinārais konteksts*. Līdzautore trim grāmatām – *Latvijas pierobežas pēdējie mohikāņi*, *Latgales pēdējie mohikāņi*, *Nākamā pietura – Mājas*. Pašlaik strādā pie sava promocijas darba *Gastronomiskā koda pārmaiņas Latvijā mūsdienu folklorā. 1980.–1990. gadi*.

Raksturvārdi: pārtikas nepieejamība, jauni produkti, atmiņas, gastronomiskās pieredzes, gastropoētika.

Ievads

20. gs. astoņdesmitie un deviņdesmitie gadi Latvijā nāca ar lielām gastronomiskām pārmaiņām – kapitālismu, patērētāju identitātes un kultūras mantojuma jautājumiem, lauksaimniecības reformu un citiem jauninājumiem.¹

Šī raksta mērķis ir salīdzināt mūsdienu dzīvesstāstus un jaunāko latviešu prozu, skatot, kā ēdiens raksturo sociālo pārmaiņu laiku un kādas ir tā funkcijas, kā tas reprezentē sociālo statusu, vai mainās ēdiena simboliskā nozīme, kā tas tiek ēsts, pirktis un pasniegts.

Vēsturnieks Antons Masterovojs (*Anton Masterovoy*), aprakstot padomju laiku gastronomisko situāciju, norādīja, ka padomju laiku pilsoņi tika mudināti pārtikas pieejamību skatīt

¹ Krūmiņš 2017.

kā galveno panākumu mēru jaunas padomju civilizācijas celtniecībai. Vilšanās par padomju valdības nespēju nodrošināt pārtikas daudzumu, kvalitāti un daudzveidību, ko padomju patērētāji sagaidīja, bija viens no galvenajiem PSRS sabrukuma cēloņiem.² Nespēja iedzīvotājus nodrošināt ar pārtiku diezgan skaidri un skaudri norādīja uz Padomju Savienības nespēju sekot saviem sākotnējiem grandiozajiem valstiskajiem plāniem. Tam piekrit arī antropoloģe Melisa Kaldvela (*Melissa Caldwell*), uzsverot:

“Ēdiens ir īpaši piemērots sociālo pārmaiņu iedzīvināšanai un izpratnei gan tāpēc, ka ēdiena materialitāte padara to par konkrētu transformācijas marķieri, gan tāpēc, ka ēdiena jutekliskās īpašības izraisa bioloģiskas reakcijas, kas ārējos, anonīmos sociālos procesus pārvērš intīmā, tiešā un personiskā pieredzē. Pārtika ne tikai padara politisko personisku, bet arī padara pasauli pieejamu parastiem cilvēkiem tā, kā tas nav iespējams ar citām lietām.”³

No vienas puses varētu likties, ka visu par ēdienu un sociālo noslāņošanos iespējams ieraudzīt statistiskajos rādītājos, taču no otras puses – tikpat svarīgi ir stāsti, kuri šos datus pavada. Latvijā 20. gadsimta 80.–90. gados notika straujas gastronomiskā koda pārmaiņas, kas rezultējās arī sociālās noslāņošanās pieredzēs. Tieši pētot ēdienu, var labi portretēt konkrēta laika perioda cilvēku ikdienu, mēģinot saprast – kas viņiem bija svarīgs, ko viņi varēja vai nevarēja atļauties likt uz sava galda, ko tas nozīmēja, vai viņi par to aizdomājās, vai tas kaut kā ir ietekmējis viņu dzīvi. Sabiedrībā pārtika ir līdzeklis, ar kura palīdzību cilvēki var nodibināt un paust savstarpējās attiecības. Šīs attiecības var pastāvēt individu, kopienas locekļu, reliģisko grupu un etnisko grupu starpā. Dažādi ēdieni piešķir atšķirīgu nozīmi ēdājiem un norāda uz attiecību tuvumu. Viens no veidiem, kā cilvēki var izmantot ēdienu, ir izrādīt savu sociālo statusu. Tā arī šajā vētrainajā politisko un ekonomisko pārmaiņu laikā ēdiens radīja dažādas gastronomiskās pieredzes. Rakstā analizēti 15 dzīvesstāsti un

21. gadsimtā izdotie stāsti un romāni, kuru centrā ir 20. gadsimta 80. un 90. gadi, vairākiem autoriem (kā Svenam Kuzminam, Kristīnei Želvei, Rasai Bugavičutei-Pēcei) tas ir viņu bērnības laiks. Atsevišķu stāstu centrā ir tieši ēdiens, piemēram, Arno Jundzes stāstā *Gardo visticīņu nedēļa* un S. Kuzmina stāstā *Tēvoča Bena saldskābā mērce*. Prozas analizē tiks pētīti stāsti gastropoētikas aspektā, izmantojot tuvlasījumu un skatot vēsturisko un sociālo kontekstu. Dzīvesstāsti, kurus apkopojusi Elīna Kursīte, kā kvalitatīvā izpētes metode lietota, lai apzinātu teicēja dzīves pieredzi. Visvairāk biogrāfiskās intervijas norisinājušās digitālajā vidē, jo lielākā daļa veiktas Covid-19 apstākļos, kas ietekmēja intervēšanas procesu. Informantu vecums vai atrašanās vieta nav bijis ierobežots, proti, informanti izvēlēti pēc nejaušības principa, kā arī ar “sniega bumbas metodi” (metode, kurā caur vienu informantu mēģina iegūt nākamo). Dzīvesstāsti analizēti, ņemot vērā sociālās un vēsturiskās pieredzes, mēģinot caur pieredzes stāstiem atklāt sarežģīto pārmaiņu laiku. Rakstā ir aplūkoti atmiņu stāstos atrastie aspekti un tie paši skatīti arī literatūrā.

Proza un dzīvesstāsti savīti, jo labi parāda laika posmu, kurā vērojamas sociālās pārmaiņas un dzīves realitāte, kā arī abu veidu avotos izgaismojas personīgs saturs un subjektīva attieksme.

“Atceros, mēs skatījāmies tās cenu zīmes, domājām, ka tie nu gan ir galīgi dulli”

20. gadsimta 80.–90. gadi bija sociālekonomiski izaicinošs laiks. Kā norāda vēsturnieks Gatis Krūmiņš: “Laika posmā notika ļoti sarežģīti, iepriekš neparedzēti ekonomiskie procesi. Strauji notika pāreja uz neatkarīgas valsts saimniekošanas modeli, un šis process notika vienlaikus ar PSRS iepriekšējās desmitgadēs izveidotā komandekonomikas modeļa sabrukumu. Īsā laikā Latvijas tautsaimniecība piedzīvoja ļoti dziļas un smagas izmaiņas, tik strauju un radikālu saišu saraušanu ar bijušo PSRS ekonomisko telpu neviens nebija paredzējis, un to arī nevarēja paredzēt.”⁴

² Masterovoy 2013, 4.

³ Caldwell 2009, 3.

⁴ Krūmiņš 2017, 368.

Informante Anna atceras kādas Jāņu svinības, kurās diezgan skaidri parādās tas, ka cilvēkiem deviņdesmitajos vēl ir stingri jāpiedomā pie tā, ko var vai nevar atļauties:

“Kad es vēl augstskolā mācījos, kādā 1997. gadā, manai draudzenei, viņai vīrs, ka tas amerikānis, viņam ir draugi, kas tur daļēji latvieši, un viņi organizēja Jāņu svinības tur pie Cēsīm, aiz Zaubes. Tur bija paredzēts, ka katrs paņem līdzīgu kaut kādas uzkodas, un es atceros, ar kādām šausmām mēs skatījāmies, ka tie Amerikas latvieši bija paņēmuši no “Stokmana” sierus, kas maksāja 30 latus kilogramā. Kaut kādus piecus veidus. Un mums likās “ak Dievs, šie cilvēki nav no šīs pasaules!” . Tagad jau mums cits līmenis, tagad es varētu iedomāties nopirkt tādu sieru, bet toreiz tas bija tā kā... nu, tikai prātā sajucis cilvēks var nopirkt kaut ko tik dārgu. Atceros, mēs skatījāmies tās cenu zīmes, domājām, ka tie nu gan ir galīgi dulli.”

Latviešu prozā galvenie varoņi 90. gados dzīvo nabadzībā, tā tas ir R. Bugavičutes-Pēces, K. Želves, S. Kuzmina un A. Jundzes darbos. Tā A. Jundzes stāstā *Gardo vīstīņu nedēļa* raksturots, ko meitai studentei dod līdzīgu uz pilsētu mēnesim: “Ēdamais visam mēnesim. Cieti nožāvēts speķis, sipoli, kartupeļi, burka krējuma, kas pašu taisīti tik biezs, ka ar nazi griežams.”⁵ Vēl vecmāmiņa slepus iedod desmitnieku un māte divdesmitnieku, Sanita Rīgā piestrādā par apkopēju, bet naudas ir maz, vajag to arī transportam, drēbēm u. c. Braucot uz Rīgu, meiteni mašīnā paņem vietējais veikalnieks, ceļš ir tāls, viņi apstājas, iedzer vīnu un šampanieti un tad pārguļ. Dzeršana pie stūres 90. gados ir bieži sastopama dzīvē un literatūrā. Bet meitene ir ieguvēja, lai viņa ciemā netenko, Sanitai veikalnieks aiz krūstura aizliek divdesmitpiecnieku (kā filmā!). Viņa varēs paēst sev iepriekš nepieejamā vietā:

“Liels plakāts aicina iegriezti hotdogu restorānā. Gardo vīstīņu nedēļa! – kārdinoši vilina dzeltenī burti uz spilgti zila fona. Un Sanita pēkšņi sajūt, ka ilga brauciens viņā radījis pamatīgu izsalkumu. Atceroties par maciņā noglabāto

*naudiņu, Sanita pasmaida un drošā gaitā dodas ēstuves virzienā.”*⁶

Nabadzība 90. gadu pirmajā pusē bija ļoti izteikta lielā sabiedrības daļā, to redzam A. Jundzes, R. Bugavičutes-Pēces, S. Kuzmina, K. Želves, Daces Vīgantes, Laimas Kotas u. c. tekstos.

Jusona Janga (*Yuson Jung*) konstatē: “Ēdiens mums ļauj piekļūt ļoti personīgiem pieredzes līmeņiem, kur ir jūtamas sociālās un ekonomiskās pārmaiņas. Ēdiens ir kā pārliecinošs marķieris, kurš palīdz izprast intensīvo pāreju no sociālistiskās sistēmas uz kapitālistiskā tirgus sistēmu.”⁷ Šo J. Jangas izteikumu ironiski tiešā veidā ilustrē S. Kuzmina stāsta *Tēvoča Bena saldskābā mērce* zemsvītras piezīme:

*“Mums kaimiņos dzīvoja puika, vārdā Māris, kurš reiz nopirka Milky Way šokolādi, slepus aizņēmas no tēva VHS kameru un pierunāja mani nofilmēt, kā viņš vienās peldbiksēs, līdz ceļiem iebridis jūrā, ēd brūnos batoniņus un dejo saulrietā. Kad piesardzīgi apvaicājos, kam viņam tas vajadzīgs, viņš atbildēja: “Tāpēc, ka tā ir īstā dzīve!” Toreiz tas likās jocīgi un mazliet aizdomīgi, bet tagad es saprotu, ka savā ziņā Māris patiešām bija uzķēris mūsu īpatnējā laikmeta nervu.”*⁸

“Iznāks kortelišam ar!”

Alkohola lietošana astoņdesmito gadu beigās un deviņdesmitajos gados bijusi diezgan izteikta, tā, piemēram, laika posmā no 1990. gada līdz 1995. gadam alkohola patēriņš Latvijā gandrīz dubultojies.⁹ Biežā alkohola klātbūtnē ikdienā, protams, saistīta gan ar nabadzību un sociālajām problēmām, gan arī ar padomju laiku spēcīgo dzeršanas tradīciju¹⁰. Informante Aina atminas lielu trūcību deviņdesmito gadu sākumā un kā viņas mamma cīnījās, lai pabarotu ģimeni. Visspilgtāk atmiņā palikuši divi gadījumi – viens, kad mamma skaitījusi pupas

⁶ Jundze 2012, 134.

⁷ Jung 2015, 32.

⁸ Kuzmins 2019, 10–11.

⁹ Zvidrins 1998, 134.

¹⁰ Skultans 2022.

⁵ Jundze 2012, 129.

uz šķīvja, tā, lai tiktu katram bērnam noteikts skaits, un otrs gadījums, kas saistīts ar sociāla rakstura problēmu – alkoholismu:

“Manas atmiņas par tēti ir ļoti dažādas, jo viņš ir alkoholiķis. Kad viņš bija skaidrā, mūsu attiecības bija super, viņš, piemēram, ir atvedis no Zviedrijas tenisa raketi un mēs kaut ko kopā darām, un tad tā otra puse – nekad nevar zināt, kad un kāds viņš atnāks, vai viņam būs sasista seja vai būs nozagta nauda. Un ar tēti vēl asociējas, ka tad, kad viņš ir dzēris, viņš nenormāli ēd. Viņš atbrauc mājās pilnīgi pārdzēries, un viņš apēd nedēļas pārtiku. Vienkārši ēd un stumj iekšā visu, kas ir, un es redzu, cik nenormāli mamma pārdzīvo, jo viņa ir tā, kura paliks, tētis jau pēc nedēļas aizbrauks atpakaļ uz Zviedriju. Tētis ir tas, kurš ir nodzēris naudu, viņš ir apēdis ceturtdaļu no viņas algas vienā vakarā, plus vēl, ja viņa viņam kaut ko teiks, tad vēl vairāk sabojās attiecības... tā bezizejas sajūta, tā bezspēcība nenormālā, tas, jā...”

Visos prozas tekstos, kas tēlo 20. gadsimta 90. gadus, tēlota regulāra dzeršana. Andras Manfeldes darbā *Virsnieku sievas* attēloti straujie pārmaiņu laiki, kuros sava loma bija arī alkoholam:

“Vērtības mainījās tik strauji, ka daudziem vajadzēja iedzert, lai pavisam nesareibtu galva. Pudeles Royal cena – 500 repšīku. Veikalu plauktos poļu limonādes, snikeri un tviksi. Pievedums un darba laiks neprognozējams.”¹¹

Savukārt R. Bugavičutes garstātā *Puika*, kas redzēja tumsā puika, stāsta protagonistis, ir pārliecināts, ka mātes aklums ir saistīts ar dzeršanu:

“Neviens to man nav apliecinājis, bet es ticu, ka tam ir sakars ar viņas mamma – veccomī – bezgalīgo dzeršanu. Es jums saku – viņa dzer daudz vairāk nekā Ivariņš! Un es zinu, ko runāju.”¹²

Vecāku ģimenē arī svētki bez bagātīga alkohola klāsta nav iedomājami:

“Mans tēvs ir liels un skaļi smejas par jokiem, kurus pats stāsta. Viņš lej visiem glāzēs dzērienus un ir nolaištījis no vienas vietas ne vien savas, bet arī manas bikses, taču to zinu tikai

es, un abi izliekamies, ka slapjas bikses ir mazsvarīgs lielums, ka nevienam nav jāzina, kur nu vēl mammai.”¹³

K. Želves krājumā *Meitene, kas nogrieza man matus* stāstā *Jāņa Dāvja sievas dzimšanas dienas ballīte* jaunieši labi pavada laiku:

“Tad mēs paņēmām vīnu, divas plastmasas glāzes, uztinām zāli un gājām ārā – pie Māras diķa. Mēs dzerām vīnu siltā vasaras naktī, uzpīpējām zāli, kas bija laba, patiešām.”¹⁴

Meitene jūtas jau labi, jo sapratusi, ka trīs gadu ilgās attiecības beigušās, bet dzeršana ir jaunības brīvības sastāvdaļa.

Dzeršana ir raksturīga 90. gados lauku cilvēkiem, kuri zaudējuši ierasto dzīves ritējumu – darbu kolhozā kāda vadībā, peļņas darbu laukos ir grūti dabūt, tas ir kļuvis periodisks. Kritiski šādus cilvēkus tēlo A. Jundze romānā *Sarkanais dzīvsudrabs*:

“Mušu pilnajā, piepipētajā virtuvē pie cūciņa galda, uz kura kandžas pudele, pusizēstas zivju konservu kārbas, noplukusi avīze galdauta vietā un nemazgātu šķīvju kaudze, sēž abas Babānietes.”¹⁵

Īpaši smagi jauno situāciju pārdzīvo vīrieši: *““Iznāks kortelišam ar!” priedīgi piebalso bezdarbnieks tēvs. Grādīgie dzērieni, kā jau vairumam apkārtnes vīru, ir viņa vājība. Ja vien atrodas, ko un par ko dzert, tēvs pazūd uz nedēļu, divām, tad pārvelkas tricošām rokām, izvalbitām acīm un dzeltens kā citrons.*

“Sievīņ, glāb, gals klāt!”¹⁶

Dzeršana parādās gan kā padomju laika tradīcijas turpinājums, gan sociāli deklasēto ģimeņu nemainīgs paradums, gan prozā redzams jauns pēcpadomju dzeršanas iemesls – sociālo pārmaiņu laikā darbu zaudējušie cilvēki krit bezcerībā un dzeršanā. Prozā redzams, ka jaunatne bauda dzīvi un mīlestību arī krasu sociālo pārmaiņu laikā.

¹³ Bugavičute-Pēce 2019, 18.

¹⁴ Želve 2011, 114.

¹⁵ Jundze 2017, 52.

¹⁶ Turpat, 125.

¹¹ Manfelde 2017, 12.

¹² Bugavičute-Pēce 2019, 16.

“Tie jau no smalkām mājām, tiem Bens galdā”

Pols Fildhauss (*Paul Fieldhouse*) uzskata, ka statuss tiek nodrošināts ar brīvību izvēlēties dārgākas un grūtāk pieejamas lietas. To var iegūt, lai atstātu iespaidu uz citiem, piemēram, ar brīvību gatavot grūti pagatavojamus un laikietilpīgus ēdienus. Rietumu sabiedrībā izvēles brīvība ir augsti novērtēta, un, ja kāda izvēle tiek liegta, tas gandrīz vienmēr tiek skatīts negatīvā veidā. Ja ir liela izvēļu iespēja, tad tiek noteikts augsts statuss. Cilvēkam bieži vien ir vienalga, kā kaut kas garšo, vai kāda ir ēdiena uzturvērtība, ja tam nāk līdzīgs kāds noteikts prestižs.¹⁷ Antropologs Igors de Garins (*Igor de Garine*) pētīja pārtikas prestižu starp *Mousssey*, *Massa* un *Toupouri* ciltīm Centrālāfrikā un secināja, ka cilvēki ir vienīgā suga, kuri apzināti izvairās no bagātas uzturvērtības pilnas pārtikas produktiem, jo uzskata, ka tiem ir zems statuss.¹⁸ Tātad cilvēks mēdz ēst uzturvielu ziņā nekvalitatīvus pārtikas produktus, lai demonstrētu ekonomisko labklājību. Informante Anna, stāstot par statusu, atminas: “*Bija tas Makdonalda fenomens. Ļoti gribējās uz Makdonaldu. Bet es biju diezgan vēlu pirmo reizi, jo mums ģimenē nebija naudas. Pirmo reizi es biju tad, kad mana bagātā klasesbiedrene tur svinēja dzimšanas dienu. Tur tikai bagātie bērni svinēja dzimšanas dienas, to visi zināja.*” Cilvēks var izvēlēties pirkt un ēst, piemēram, čipsus, zinot, ka tie ir neveselīgi, taču tie var parādīt to, ka viņam ir nauda tos nopirkt. Statuss ir nozīmīgs, jo cilvēkam ir svarīgs ir sociālais akcepts, vēlme piederēt pie kādas noteiktas sociālās grupas. Tā informante Anna atceras, ka skolas ekskursijās ņēmusi līdzīgu zapsūdenus vai pašu spiestās sulas, jo nevarēja atļauties nopirkt veikala dzērienus. Tomēr ļoti gribējies, lai līdzīgu sula no pakas vai kāda *Fanta*, jo tas ir bijis nesalīdzināmi “foršāk”. Modernās sulas un limonādes bija par statusu. Tā nu viņa paslepus dzērusi savus parastos, līdzīgu paņemtos dzērienus. Tiesa, mamma vienmēr iedevusi līdzīgu naudu čipsiem, tieši tāpēc, lai Annai nebūtu jāpacieš

pazemojums, kas nāktu no citiem klasesbiedriem, kad viņa vienīgā būtu palikusi bešā bez čipsiem. Par limonādi interesants stāsts bija arī informantam Teodoram:

“*Bērnībā bija tā – man bija pieci gadi, un mamma iedeva burtiski pēdējo naudu, divlatnieks bija palicis uz visu ģimeni, lai es aizeju uz veikalu nopirkt maizi un “kaut ko garšīgu”. Man bija jānopērk Margoņa maize, Margonis mums tur bija tāds vietējais cepējs. Tad, kad viņa teica, lai es paņemu kaut ko garšīgu, viņa laikam bija domājusi kaut kādu vienu košļeni vai mazu konfekti. Bet tas, ko izdarīju es par ģimenes pēdējo naudu, – es nopirku magoņu maizi, nevis Margoņa maizi. Magoņu maize, protams, bija daudz dārgāka un nekam nederīga, pufīga, desu uz tādas neuzliksi. Un tas “mazais, kaut kas garšīgais” man bija divlitriģā Sprite pudele. Un es atceros vēl, ka tur mājās pēc tam norāvos, mani pamatīgi nobāra, bet es ar asarām acīs dzēru to savu spraitu un jutos ļoti priecīgs un bēdīgs reizē. Mamma vispār nesaprata, ko vispār iesākt, jo tagad ģimenei vairs nav naudas un nav īsti ko ēst, bet es dabūju savu suliņu!*”

Ēdiens tekstos parādās kā sociālā statusa rādītājs arī literatūrā, K. Želves stāstu krājumā radošie jaunie cilvēki ir bez naudas, bet 90. gados iesākas sociālā nodalīšanās, kad viņa pudele kļūst par statusa simbolu:

“*Mēs iegājām puīša mājā – es, viņš, draugs, kurš dzīvoja pie viņa, un meitene, par kuru es nezināju pat to, kā meitene viņa īsti ir. Mēs iedzērām nedaudz viņa – Bordo sauso sarkanvīnu, astoņdesmit astotā gada, ko puīša draugs reiz nopircis par četršimt “repškiem” un bija gribējis uzdāvināt “manam puisim” dzimšanas dienā. Dzimšanas diena bija tikai 3. jūlijā, mēs nolēmām to vīnu izdzert ātrāk.*”¹⁹

S. Kuzmins stāstā *Tēvoča Bena saldskābā mērce* raksturo bērnu skatījumā jauno pasauli (valsti), kur sociālo statusu iegūst padomju laikā nepazīstami produkti, tie kļūst par jaunā laika sociālo atšķirību rādītājiem:

“*Mūsu dienas kārtību noteica strelkas Festiņā pie Oreola, nakts vidū grandošie šāvieni, pašpārlicinātie jaunieši bembjos un mersedesos,*

¹⁷ Fieldhouse 1995, 81.

¹⁸ Garine 1976.

¹⁹ Želve 2012, 114.

mācību grāmatas ar krāsainām bildēm, Stīvs Tailers, kurš “varētu palikt nomodā, lai tikai dzirdētu tavu elpu”, seriāls Glābējzvens, un, protams, spēcīgā, neapturamā reklāmu straume televīzijā, avīzes, žurnālos, ielās veikalos un kioskos:

Enjoy Coca Cola!

Snickers. *Izsalcis? Kāpēc gaidīt?!*

Wagon Wheels – un tu esi uzvarētājs.

Taču visas šīs komerciālās ikonas nobālēja varēnā Tēvoča Bena un viņa saldskābās mērces priekšā, jo, lūk, kas par lietu: mūsu nomaļajā pasaules nostūrī Tēvoča Bena saldskābā mērce bija ne tikai mežonīgi populāra, bet arī mežonīgi dārga. Katrs, kurš varēja atļauties to pasniegt ciemiņiem vakariņās, automātiski kļuva par pirmo puisi vai meiteni ciemā.²⁰

Stāsts veidots kā bērnības atmiņas, kad puisis atgriežas dzimtajā Hohmā, un skatījums uz daudzām parādībām kļūst ironisks un hiperbolisks. Tēvoča Bena skatiens viņu pavada bērnībā visur, cilvēku vēlme pagaršot mērci tikai pieaug, skolotājs pat sasiņ veikalā vairākas burkas un ar mēli mērci laiza no gridas. Tomēr atmiņā spilgtākā ir cita situācija:

“[...] un es nekad neaizmirsīšu to skatu, kā pie veikala fasādes piestāja garš, sudrabots limuzīns, pa priekšējām durvīm izkāpa milzīgs ambālis ādas jakā un atvēra aizmugurējās, pa kurām, savukārt, iznira divi vēl lielāki ambāļi un pavec kungs smalki svītrotā, nevainojumi piegrieztā divrindu uzvalkā ar spīdīgām pogām. Pirmais ambālis nostājās sardzē pie veikala, pārējie ie-gāja iekšā, un, kad šefs miesassardzes pavadībā atgriezās ar pilnām rokām Uncle Ben's burku, zelta zobi viņa platajā smaidā meta saules zaķišus garāmgājējiem acīs. Lūk, kādi cilvēki ēda Uncle Ben's mērci. Uncle Ben's mērci ēda bratāni, politiķi, tiesneši un estrādes zvaigznes. Kā mēdza teikt mana vecmamma: “Tie jau no smalkām mājām, tiem Bens galdā.” Mūsu mājās, lieki piebilst, “Bens galdā” nebija nekad.²¹

Atmiņas par nabadzību, ar dzīves pārmaiņām, kurās tika ierauti arī bērni, stāstītājam dzimtajā pilsētā pieaugušam atgriezties gribas reti, bet reiz viņš atgriežas un nopērk Tēvoča

Bena mērci, vispirms puisis to iedod draudzenei, lai viņa izgaršo un tad pagaršo pats – tā liekas šausmīgi miltaina. Stāstā tomātu mērce iegūst gan kulta ēdiena statusu, gan atgādina – bieži iekārotais dārgums, to iegūstot, zaudē vērtību, bērnības vēlmes, cilvēkam pieaugot, zaudē savu nozīmi.

“Kad atgriezās šokolāde, pazuda gaļa”

Preču deficīts Padomju Savienībā bija kas pavisam pierasts. Stāvēšana ilgā un garā rindā, lai tikai uzzinātu, ka iecerētais produkts ir beidzies, vai nemaz nav bijis, bija ierasta padomju pircēja ikdiena. Par spīti Padomju Savienības centieniem dažādi optimizēt ar ēdienu saistītos jautājumus, tas nekādi nevedās. Iecerētā progresa un modernitātes vietā radās vien regulārs preču deficīts un arvien pieaugoša neapmierinātība ar neveiksmīgo pārtikas politiku²².

Informante Santa atmiņas, ka viņas ģimenē Ziemassvētki vienmēr tika svinēti, visiem esot bijis vienalga, ka “nedrīkst”, “mēs negribējam pielaižīties komunistiem, mēs svinējām!”. Politehniskais institūts, kur viņas mamma strādāja, 24. decembrī bija ielicis katedras sēdi līdz pat vēlai pēcpusdienai. Viņas mamma atceroties, kā pēc sēdes gājusi uz tirgu, gribējusi nopirkt kaut ko svētku vakariņām, bet tirgū esot bijušas tikai govju kājas... govju kājas! Viņa gājusi uz staciju no tirgus un aizvainojumā raudājusi. Tā jau tos Ziemassvētkus darbā gribējuši “sačakarēt”, un tad vēl tas tukšais tirgus, kur bijušas tikai govju kājas. Par šo rūgtums esot ilgi turējies.

Kā norāda J. Janga, mūžīgi mokošais pārtikas preču trūkums ne vienmēr liecināja par ļoti sliktiem pārtikas apstākļiem, kā tas bieži vien tiek uzskatīts un netieši uzsvērts. Pārtikas pamatpreces, piemēram, maize un piena produkti, bija valsts subsidēti, lēti un salīdzinoši labi pieejami.²³

A. Manfelde romānā *Virsnieku sievas* caur ēdienu parāda, ka padomju karavīru poligona veikalā apgāde bija labāka nekā vietējo iedzīvotāju veikalos (labāka apgāde stiprināja karavīru

²⁰ Kuzmins 2019, 11.

²¹ Turpat, 12.

²² Caldwell 2009.

²³ Jung 2015.

un viņu sievu pašapziņu iepretim vietējiem iedzīvotājiem), bet arī viņus skāra padomju laika pēkšņās deficīta preces un nekvalitatīvie produkti:

“Par kara un bada gadiem saskandināja vien veterāni, jaunākā paaudze ceļā uz saulaino komunisma tāli kļuva gadu no gada turīgāka. Līdz ar pirktspēju preces pazuda. Ne jau no Karostas veikalu letēm, te plaukti kļuva tikai mazliet tukšāki. Pavisam veikalu plaukti iztukšojās Liepājas pusē pie civilajiem. Pazuda kakao. Un līdz ar kakao – šokolāde un tās izstrādājumi. Sojas konfektes un stiklenes bija pārāk žēligi kārumu aizstājēji. Kad atgriezās šokolāde, pazuda gaļa. Tās vienkārši nebija. Baltos cūku taukos ceptās pankūkas bija ēdamas, tāpat kā nerafinētajā eļļā ceptās. Pēc dažiem gadiem aiz tukšajām vitrinām gaļas pārdevējas dabūja sevišķi garlaikoties. Plauktus dekorēja ķilavu bundžas, bet vitrinās pa sprāgonisko, kā teica Nīna, gulēja dzeltenī, drūpoši kalni. Liellopu tauki. Astondesmitajos pankūkas bija nepieciešams noskalot ar karstu tēju vai šnabi. Citādi aukslējās ieķepušo tauku kārtu nevarēja dabūt lejā ilgi un mute smakoja, siekalas strēga kaklā.”²⁴

A. Jundzes romānā *Sarkanais dzīvsudrabs* parādīts, ka cilvēka vērtību ceļ deficīta preču iegūšana, viņi pat neiedomājas, ka tiekas ar VDK aģentu, kas piedalās Atmodas kustībā, piem.: *“Zviedrijā mītošie aizdiķa radi Renāru dāsni apgādā ar padomju laikam neiedomājamu deficītu: granulēto šķīstošo kafiju, džinsa biksēm, modīgiem džemperiem, apdrukātiem tēkrekliem un smalkiem pletkrekliem, košām vējjakām un ziemas jakām.”²⁵* Rīgas tirgū savukārt parādījušās ārzemju (importa!) deficīta preces: *“Kas par to, ka dažam derīguma termiņš jau tuvu beigām? Vai tad brendijs var kļūt vecs? Manta taču laba. Dāņu desas, zviedru kafija, tunča konservi un citi brīnumi, kādus vēl nesen nevarēja redzēt pat uz vismalkāko veikalu letes. Spēj tik maksāt!”²⁶*

Deficīta preces ir dārgas, un pāris gadu laikā tās kļūst par ierastiem ražojumiem, taču cilvēku stāsti un prozas darbi saglabā pieredzi

par pirmreizīgo satikšanos ar jaunajiem produktiem.

“Pasaule šeit [Vācijā] ir tik mierīga un harmoniska. Kā pasakā!”

A. Masterovs norāda, ka tiem dažiem, kuri padomju laikos brauca uz ārzemēm, maltītes un ēdienreizes varēja nozīmēt ideoloģiskas un kulināras briesmas. Izbraukšana no Padomju Savienības, piem., uz Poliju vai Franciju, bija diezgan izaicinoša. Tiem, kuri brauca ārpus PSRS teritorijas, bija jābūt gataviem, ka, pirmkārt, visdrīzāk viņus novēros čekas aģenti vai kāds grupas vadītājs, un, otrkārt, – tur, aiz robežām, viņus sagaidīs jauna un nepazīstama gastronomiskā pasaule. Tie, kuriem bija izdevies kaut kur izbraukt, atminas dažādas situācijas, kurās viņi uzvedušies kļūdaini – daži dzēruši ūdeni no traukiem, kuros bijis paredzēts mazgāt rokas, vai arī ēduši suņu barību, domājot, ka tie ir lēti konservi.²⁷ Informante Liene atminas savu pirmo ceļojumu 1989. gadā, kurā viņa bija Īrijā. Viesnīcā viņai brokastis tika pasniegtas *Kellogs* brokastu pārslas. Viesnīcā bija “zviedru galds”, ar ko viņa nekad nebija saskārusies. Un viņa nezināja, kā šīs pārslas ēst. Sākumā viņa atsevišķā šķīvī uzlika sev pārslas un glāzē atsevišķi pienu. Taču tad, jau apsēžoties pie galda un novērojot citus, viņa apjauta savu nezināšanu. Mācība bija gūta un amats rokā – vajadzēja bļodu, kurā šo brīnumu samiksēt! Viņa labi atceras arī savu pieredzi 1990. gadā Amerikā:

“Mūs aizveda uz lielveikalu. Tas vien jau, protams, bija liels brīnums, bet atceros, ka tie Amerikas latvieši, pie kuriem bijām aizbraukušas, mums rādīja tādas spilgtu krāsu kūkas – zilas un lillā. Viņi tās ļoti lielija un rādīja kā kaut ko ļoti īpašu. Bija grūti, jo visi bija ļoti sajūsmināti par to, ka mēs tās ēdīsim. Bet viņas bija tik negaršīgas... bezgaršīgas! Protams, priekš mums neredzēts brīnums, bet negaršīgs un sintētisks. Mēs, protams, izlikāmies, ka mums garšo.”

Proza rāda, ka 90. gadu sākumā cilvēki bija ne tikai pārsteigti par ēdienu daudzveidību, bet arī ēšanas kultūru:

²⁴ Manfelde 2017, 72.

²⁵ Jundze 2017, 23.

²⁶ Turpat, 193.

²⁷ Masterovoy 2013, 160.

“Pasūtījis kafiju, Miškins apsēžas pie galdiņa un, kad oficiants to pēc brīža atnes, maziem malciņiem bauda aromātisko dzērienu un pirmo reizi pēc ilgāka laika ar patiesu interesi vēro notiekošo. Pasaule šeit [Vācijā] ir tik mierīga un harmoniska. Kā pasakā! Nedaudzie krodziņa apmeklētāji, kā nu kurš, cits lasa avīzi, cits tukšo alus kausu. Bet ir taču darba diena! Tad ienāk vecāks kungs rūtainā vestē, sarkanu kreklu un tauriņu ap kaklu. Viņš siksnīnā ved sirmu taksenīti. Tās kažociņš spīd un laistās. Kungs sasveicinās ar apmeklētājiem, parunājas ar bārmeni un turpat pie letes izdzer piņģerotu liķiera. Bārmenis pacienā suņuku ar cepumiņu. Kāds šeit ir miers! Kāpēc tāds nevarētu būt Latvijā?”²⁸

Protams, arī preces no ārzemēm tika vestas, A. Jundze romānā *Sarkanais dzīvsudrabs* rāda cilvēku vēlmi pirkt Rietumu preces, ar tām bija arī iespējams pelnīt:

“Mantas no ārzemēm centās atvest ikviens, kurš izbrauca no Latvijas, jo tā varēja nopelnīt. Patiecoties viņiem, plaukti pildījās arī brīžos starp pievedumiem no Polijas. Cilvēki pirka visu. Košļājamās gumijas, krāsainus plastmasas tualetes podu vākus, džinsa bikses, prezervatīvus, liķierus, cigaretes un rokaspulksteņus.”²⁹

²⁸ Jundze 2017, 188.

²⁹ Turpat, 151.

VĒRES

- Bela-Krūmiņa, B. (2004) *Dzīvesstāsti kā sociāli vēstījumi*. Promocijas darbs. Rīga: Latvijas Universitāte.
- Bugavičute-Pēce, R. (2019) *Puika, kurš redzēja tumsā*. Rīga: Latvijas Mediji.
- Caldwell, M. L. (2002) *The taste of nationalism: food politics in postsocialist Moscow*. Ethno.
- Caldwell, M. L. (2009) *Food and Everyday Life in the Postsocialist World*. Indiana University Press.
- Counihan, C.; Van Esterik, P. (2013) *Food and Culture: A Reader*. New York: Routledge.
- Fieldhouse, P. (1995) *Food and nutrition: customs and culture*. London: Chapman & Hall.
- Garine, I. de (1976) Food, Tradition and Prestige. Walcher, D. N.; Kretchmer, N.; Barnett, H. L. (eds.) *Food, Man and Society*. New York: Plenum Press, 150–173.
- Holtzman, J. D. (2006) Food and Memory. *Annual Review of Anthropology*, 35, 361–378.
- Jones, M. (2007) Food Choice, Symbolism, and Identity: Bread-and-Butter Issues for Folkloristics and Nutrition Studies. *The Journal of American Folklore*, 120 (476), 129–177.
- Jundze, A. (2012) *Gardo vistiņu nedēļa: Septiņi bandītu laika stāstiņi*. Rīga: Zvaigzne ABC.
- Jundze, A. (2017) *Sarkanais dzīvsudrabs*. Rīga: Dienas Grāmata.
- Jung, Y. (2015) Experiencing the “West” through the “East” in the Margins of Europe: Chinese Food Consumption Practices in Postsocialist Bulgaria. *Food, Culture and Society*, 15 (4), 579–598.
- Krūmiņš, G. (2017) *Latvijas tautsaimniecības vēsture*. Rīga: Jumava.
- Kuzmins, S. (2019) *Hohma*. Rīga: Dienas Grāmata.

Ārzesmes kļuva par jaunu un izdevīgu pieredzes vietu arī gastronomiskā ziņā.

Secinājumi

Ēdiens ir sociālo pārmaiņu marķieris dzīvesstāstos un latviešu prozā. Proza brīžam par jauno gastronomisko pieredzi ironizē un sakāpina to līdz hiperbolai, bet brīžam ēdienu izvēles lietišķais apraksts tuvojas dzīvesstāstam. Cilvēku atziņās un prozas tekstos sakrīt izvēlētie aspekti – 90. gadiem raksturīgās situācijas – nabadzība, alkoholisms, deficīts, sociālā statusa maiņa, ārzemju pieredze, tās raksturo sociāli un vēsturiski lielo pārmaiņu laiku Latvijas sabiedrībā. Ēdiena reprezentācijās literatūrā un dzīvesstāstos nacionālās identitātes jautājumi atkāpjas sociālo pārmaiņu un izaicinājumu priekšā.

Raksts sagatavots LZP projektā *Nacionālā identitāte: gastropoētiskais aspekts. Vēsturiskais, starpnacionālais un starpdisciplinārais konteksts* (National identity: Gastropoetic aspect. Historical, international and interdisciplinary contexts). Projekta numurs: Nr. lzp-2019/1-0294.

- Long, L. M. (1998) Culinary Tourism: A Folkloristic Perspective on Eating and Otherness. *Southern Folklore*, 55 (3), 181–204.
- Ma, G. (2015) Food, eating behavior, and culture in Chinese society. *Journal of Ethnic Foods*, 2, 195–199.
- Manfelde, A. (2017) *Virsnieku sievas*. Rīga: Dienas Grāmata.
- Masterovoy, A. (2013) *Eating Soviet: Food and Culture in the USSR, 1917–1991*. PhD dissertation. New York: City University of New York.
- Neuman, N. (2019) On the engagement with social theory in food studies: cultural symbols and social practices. *Food, Culture and Society*, 22 (1), 78–94.
- Popluga, D.; Melece, L. (2009) Trends in Food Expenditure, Consumption and Nutrition in Latvia. *LLU Raksti*, 22 (317), 43–52.
- Pranka, M. (2015) *Biogrāfiskā pieeja biogrāfiskā pārrāvuma individuālo un sociālo aspektu analizē*. Promocijas darbs. Rīga: Rīgas Stradiņa universitāte.
- Skultans, V. (2022) Anthropological perspectives on alcohol and masculinity in post-Soviet Latvia. *Irish Journal of Psychological Medicine*, 39 (2), 148–154.
- Strauss-Clay, J. (1981) Immortal and ageless forever. *The Classical Journal*, 112–117.
- Zirnīte, M. (2005) Mutvārdu vēstures perspektīva. *Latvijas Zinātņu Akadēmijas Vēstis*, A daļa, 5 (59), 12–22.
- Zvidrins, P. (1998) Changes in Living Standards and Depopulation in Latvia in the 1990s. *Social Indicators Research*, 43, 121–140.
- Želve, K. (2012) *Meitene, kas nogrieza man matus*. Rīga: Mansards.

Summary

Food as a witness to social change in life-stories and recent Latvian prose (1980s/1990s)

The aim of the article is to compare modern life-stories and recent prose in two research areas – folklore and literary studies, looking at how food characterizes a time of social change. In Latvia, the late 1980s and the decade that followed were times of drastic change. The world of food also went through certain adjustments. Various, previously scarce and unseen goods entered the Latvian market, and brand-new and unusual recipes and cooking techniques were embraced. While up until the very end of the 1980s a great number of products and preparation methods were locked behind the Iron Curtain, in the early 1990s Latvia saw a rapid influx of exotic items and matching recipes. To date, changes in the Latvian culinary code during the 1990s have not been deeply researched, however, they play an important part in an insufficiently researched time period during which there were different gastronomical experiences. By researching food stories in literature and life-stories, it is possible to depict the daily lives of people from a certain period of time, trying to understand what was important to them, what they could or could not afford to put on their own table, what it meant to them, or if they wondered whether it had somehow affected their lives.

Key words: food unavailability, new products, memories, gastronomic experiences, gastropoetics.

Redakcijā saņemts 28.07.2022.